

Itália-kép a magyar hadiutazások történetében

Nagy Miklós Mihály¹

ABSTRACT

Keywords: military geography, history of traveling, Hungarian military travelers, Italy-representation

The Italy-narratives of Hungarian travelers and Italy-travelogues of Hungarian soldiers represent a separate chapter of Italian-Hungarian cultural relations and the latter has special value. Because of the parallel processes of Italian and Hungarian military history Hungarian soldiers appeared in Italy from time to time and presented geographical and ethnical features of Italy to the Hungarian society. Due to the specialties of military affairs military travelers gave some new visions in their travelogues about Italy although their vision and style was similar to civilian travelers. The Italy-travelogues of Hungarian soldiers are different in ages: these had a dark view in the middle ages, an enthusiast image in pre-modern ages, a gloomy atmosphere in 1st world war and an antagonistic relation in the Cold War. This study presents the major periods of the above mentioned cultural and historical process and also tells about the most important travelers of Hungarian military history to Italy.

1. Bevezetés

A magyar nemzet hadtörténelme bővelkedik olyan eseményekben, amelyek velejárujaként katonáink hazánk határain túlra, sokszor távoli világreszekbe, országokba vetődtek. A középkorban a Kárpát-medencén túlra vezetett hadjáratok, majd újkori históriánk egymást követő emigránshullámai, a 19. és 20. század katonai, tudományos expedíciói, az elmúlt század két világháborúját kísérő hosszadalmas hadifogságok teremtették meg azt a történelmi környezetet, amelyben megszületett a világjáró magyar katona alakja. Ám létrejöttében – még ha kisebb léptékben is, de – ugyanilyen fontos szerepet játszhatott néhányak egyéni vállalkozáskedve, személyes sorsának forogdosása éppúgy, mint egyesek kaland utáni vágya s nem utolsósorban az idegen tájak felkeresésének izgalma is. Mindez a magyar világjáró katonák tömegét eredményezte, legfőképpen azt, hogy hadtörténelmünknek van geográfiai és kultúrtörténeti vetülete is, nevezetesen: a világot járt magyar katona szerepvállalása a Föld megismertetésében. Miután egyes történelmi korszakokban tömegesen tűntek fel katonáink idegenben, eleve kézenfekvő lehet az a tény, hogy az általuk – szóban és írásban egyaránt – közvetített kép alapvetően meghatározta és meghatározza a magyar társadalom tudatában a más népekről, azok földjéről alkotott föld- és néprajzi képet. Így van ez Itáliával is, amelynek társadalmi szintű ismerete, az, ahogyan a ma embere gondol a félszigetre és lakóira, részben hadiutazóinknak, akár békés, akár háborús céllal ott járt katonáinknak köszönhető. A középkorban az Itáliába vezetett hadjáratunk, a francia forradalmi és napóleoni háborúk, a risorgimento küzdelmei, az első világháború elhúzódó harcai, végezetül pedig a hidegháború szembenállása jelentik azokat a főbb csomópontokat, amelyek – minden változásukkal – mutatják a magyar hadtörténelemben állandóan jelenlévő Itália-kép módosulásait. Ám e jelenségre eddig

¹ CSc, óraadó, Nemzeti Közszerológiai Egyetem.

még nem figyelt fel sem tudomány-, sem kultúrtörténetünk, ami már csak azért is érdekes, mert a 19. és 20. század folyamán tízezrekben mérhető magyar katonatömegek fordultak meg Itália földjén. Ezért tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy a magyar hadtörténelemben a katonai világlátáshoz kötődő Itália-kép változásának főbb időszakairól nyújtsunk áttekintést.

2. Földrajzi kép a katonai utazási irodalomban

Az Itáliában járt magyar hadiutazók által közvetített, hol vidámabb, hol sötétebb, sőt olykor egyenesen komor hangulatú föld- és néprajzi kép változásai részben az adott történelmi kor kultúrájának a félszigethez való viszonyulásából, részben pedig a katonát ért egyéni benyomásokból erednek. Az utóbbiakat leginkább az a politikai, katonai viszonyrendszer határozza meg, amely honfitársunkat a távoli vidékre, esetünkben Itáliába vetette: a békeidők műemlékek után kutató katonai turistáját más hatások érték, mint ugyanazon a földön az első világháború lövészárkaiban évek hosszú során át szenvedettet, a tájból és az országból szinte semmit mást nem látott társát. E két véglet jól szemlélteti a magyar katonai utazási irodalmi termés földrajzi tartalmát, amely – igazodva a modern kor európai műveltségére jellemző geográfiai műfaj alkotásaihoz – a felületes, pusztán a táj hangulatát érzékeltető ismertetéstől az alapos, tudatosan vállalt földrajzi ismeretközlésig terjedhet. Ugyanakkor nem ismeretlen e téren a tudományos célú úti jelentés sem, igaz ebből van a legkevesebb.

A világyáró magyar katonák által közvetített Itália-kép – az előzőekben elmondottakból adódóan – nem önmagában áll kultúrtörténetünkben, hanem a magyar hadiutazás történetjének pusztán egyetlen fejezete; ezért főbb jellemzői is megegyeznek annak vonásaival. Viszonylag terjedelmes katonai utazási irodalmunkban az Itália földjéről szóló alkotások fontos, még ha nem is meghatározó szerepet töltenek be, amelynek értékeléséhez célszerű néhány szót szólni a magyar hadiutazásokról, valamint az azokhoz kötődő alkotásokról. Ezzel kapcsolatban legelőször fontosnak véljük felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy mindaz, amit e kérdéskörben – beleértve az itáliai vonatkozásokat is – elmondhatunk, még a kutatások bizonyos kezdeti állapotának jegyeit viseli magán. A magyar hadiutazások történetjével kapcsolatos vizsgálatok csak mintegy másfél évtizeddel ezelőtt indultak meg hazánkban, jóllehet az első, publikálható eredmények már megszülettek (NAGY M. M. 1999, 2001, 2003, 2004a, 2007, 2009a), s ennek eredményeként a magyar katonai világyárás történetének főbb kontúrjai megvonhatók, ám mégis hatalmas munka vár a kutatókra. A méretek a vizsgált jelenség, a magyar katonai világyárásnak és irodalmi termésének nagyságrendjéből adódnak. Eddig mintegy kétszáz magyar hadiutazó került a kutatások látókörébe, és a már publikált, ám tudatosan nagyon rövidre fogott magyar katonai utazási bibliográfia 167 művet tartalmaz (NAGY M. M. 2009a). A méreteket érzékeltetendő jegyezzük meg, hogy a hazai földrajzi utazástörténet két alapműve (HAVASNÉ BEDE P. – SOMOGYI S. 1973; BALÁZS D. 1993) mintegy hétszáz magyar világyárót és expedíciót ismer, a főleg ezekhez kötődő utazási irodalom – saját számításaink szerint – 274 tételt tesz ki. (Míg a személyek és expedíciók esetében előfordulhatnak átfedések – például olyan magyar világyárók, mint ALMÁSY LÁSZLÓ EDE, TÜRRI ISTVÁN, CZETZ JÁNOS, BOZÓKY DEZSŐ esetében –, addig az utazási irodalomjegyzékeknél ilyenről alig beszélhetünk.)

A fentebb elmondottakból ered, hogy a magyar katonai világyárás történetével kapcsolatos, eddigi kutatási eredmények azt sejtetik: a magyar hadtörténelemben több ezerre tehető a hadiutazók száma, és a hozzájuk kötődő utazási irodalom – amelynek nagy része napi- és hetilapokban jelent meg – szinte megbecsülhetetlen terjedelmű. A 19. és 20. század

kultúrtörténeti folyamatainak következtében az utazási irodalom általában ugrásszerű gyarapodást mutat, és ez alól a hazai katonai útleírói műfaj sem kivétel. Ám miután e fejlődéssel a magyar repertórium- és bibliográfiai feltárás nem tartott lépést, így utazási irodalmunk, beleértve a hadiutazói műveket is, jelentős része ma még lappang, s belátható időn belül esély sincs arra, hogy teljes ismeretünk legyen róla. Egyedül a magyar utazási irodalom könyvészetéről lehet – viszonylag elnagyolt – képünk; ennek összegyűjtése az egyszerűbb szakmai feladat. Azonban ilyen teljes körű bibliográfiával sem rendelkezünk, jóllehet a HAVASNÉ BEDE PIROSKA és SOMOGYI SÁNDOR szerkesztésében megjelent kötet (1973) ad összefoglalást ebben a tekintetben. (A SOMOGYI SÁNDOR által szerkesztett bibliográfia a huszadik század – főleg könyvészeti – utazási irodalmát tartalmazza).

Az előzőekben említett kutatási nehézségek – földrajztudományi szempontból – véleményünk szerint azzal függenek össze, hogy a magyar geográfiában az utazási irodalom nem kap elég megbecsülést, és mintha ismertsége és elismertsége nem lenne összhangban terjedelmével. Ez nyilván arra is visszavezethető, hogy még olyan jelentős, a geográfia elméleti kérdéseinek kutatásában is hírneves szerzők, mint például ALFRED HETTNER (1927), eléggé kedvezőtlen szakmai véleményeket fogalmaztak meg az utazási irodalomról mint földrajztudományi szakirodalmi műfajról. A magyar földrajzi gondolkodás részben ezeket a véleményeket tette magáévá, jóllehet létezik egy éppen ellentétes szakmai álláspont is, amely – véleményünk szerint – közelebb visz katonai utazási irodalmunk kultur- és tudománytörténeti értékeinek megítéléséhez.

Már több alkalommal igyekeztünk felhívni a mai magyar geográfus közélet figyelmét arra, hogy mind tudománytörténeti szempontból, mind pedig a földrajzi ismeretterjesztés tekintetében mennyire fontos szerepet játszik az utazási irodalom, valamint a geográfiai vonatkozású szépirodalom (NAGY M. M. 2004a, 2004b, 2005, 2006, 2009a). Ezt a szakmai véleményünket a múlt század jelentős német, elméleti kérdésekkel is foglalkozó geográfusa, EWALD BANSE életművének fontos téziseire alapoztuk (BANSE E. 1928, 1932, 1933). A német geográfus – tanulmányunk szempontjából fontos – megállapítása szerint a társadalom földrajzi műveltségének emelésében fontos szerepet játszik az utazási irodalom műfaja, valamint a geográfiai tartalmú szépirodalom. BANSE tudománytörténeti megközelítésben vizsgálta a témát, és ebből kiindulva fogalmazta meg azt az állítását, hogy a geográfia fejlődéstörténetében mindig benne rejtett az úgynevezett elbeszélő, vagy másik kifejezése szerint az irodalmi földrajz (*erzählende Geographie, schöne Geographie*), amely rokon vonásokat mutat az úgynevezett leíró földrajzzal (*beschreibende Geographie*). Az utazási irodalom mint földrajzi és irodalmi műfaj, valamint annak alfajai – útleírás, útirajz, úti jegyzet, úti levél, útinapló, útikönyv (SZERDAHELYI I. – VOIGT V. 1994) – kiegészítve a geográfiai tartalmú irodalmi alkotásokkal, adják az elbeszélő geográfiai műveket, amelyek szemléletmódjukat és ábrázolási eljárásaikat tekintve leíró földrajzot jelentenek. A hadiutazások történetét illetően e kategóriák a katonák által írt memoárokkal egészíthetők ki: ezek földrajzi tartalmuk miatt az előzőekhez hasonlóan szintén lehetnek elbeszélő és leíró geográfiai művek.

A katonai utazási irodalomnak – beleértve a fent említett memoárirodalmat is – felbecsülhetetlen értéke van a katonai (védelem) földrajz terén éppen úgy, mint az általános geográfiai műveltséget illetően. Az utóbbival kapcsolatban, úgy gondoljuk, elegendő utalnunk arra a tényre, hogy a 19-20. században rohamosan terebélyesedő katonai utazási és memoárirodalom olvashányossága miatt viszonylag széles néptömegek érdeklődését keltette fel, s ezzel hatalmas szolgálatot tett a geográfiának. Annak népszerűsítő feladataiból vett át: az izgalmas, pergő események földrajzi környezetének ismertetése, egyes esetekben a természeti erőkkal folytatott

küzdelem ábrázolása elválaszthatatlanul fonódott egybe a tájleírással, továbbá a geográfiai és néprajzi adatok közlésével. S miután ebben az esetben az olvasó számára nem megtanulandó, kötelező közép- és általános iskolai tananyagról van szó, feltehetően a befogadó személy egyéni érdeklődéséből eredően a földrajzi ismeretek könnyebben, – és ami még ennél is lényegesebb – maradandóbban rögzülnek az emlékezetben.

A geográfia sajátos tudományterülete, a katonaföldrajz – mai modernebb kifejezéssel élve, a védelemföldrajz – szempontjából a katonai utazási és memoáirodalom hiányt pótló műfaj. Jóllehet a magyar tudománytörténet és hadtörténetírás régi adóssága katonaföldrajzunk fejlődéstörténetének bemutatása, ám már eddigi kutatásaink alapján (NAGY M. M. 2006, 2009b) elmondhatjuk, hogy az egyes országokra, tájakra vonatkozó regionális katonaföldrajzi képek tekintetében tudományterületünk erős hiányosságokat mutat. Ugyanakkor a magyar katonaföldrajzi irodalom másik jellemzője a túlzottan gyakorlatias – úgynevezett hadművészeti – szemlélete, ami alatt az értendő, hogy a szakmai feldolgozások, néhány egyéni próbálkozástól eltekintve, általában az adott kor fegyveres erőinek háborúban tervezett alkalmazási területeire vonatkoznak, és száraz adathalmazt jelentenek. Pedig a modern katonaföldrajznak ennél sokkal, szélesebb látókörrel kell rendelkeznie (HETTNER, A. 1927, NIEDERMAYER, O. 1942). A világ földrajzi és ugyanakkor védelmi szempontú feldolgozása, egyes tájak, vidékek, régiók, országok ilyen jellegű bemutatása geográfiai és azon belül katonaföldrajzi feladat. Ám ennek módszertana kidolgozatlan, az ehhez szükséges szemléletmód kiforratlan, s főleg a földrajzi népszerűsítés tekintetében – néhány szórványos próbálkozástól eltekintve – előzmények nélküli. A témával kapcsolatban jellemző hazai viszonyainkra, hogy az ilyen tárgyú feldolgozások leginkább politikai földrajzi és geopolitikai írásokat jelentenek, általában egy-egy esemény geográfiai hátterének megvilágítását célozzák: a teljes regionális katonaföldrajzi kép megteremtését nem tartják feladatuknak. A magyar geográfia történetében főleg a 19-20. század fordulóján, valamint a két világháború közötti évtizedekben születtek e témakörben feldolgozások, olyan neves szerzőktől, mint – hogy csak néhányat említsünk – CHOLNOKY JENŐ, PRINZ GYULA, TEMESY GYÓZÓ, HALTENBERGER MIHÁLY, IRMÉDI-MOLNÁR LÁSZLÓ, MENDÖL TIBOR, BULLA BÉLA (NAGY M. M. 2006).

Mindez azt jelenti, hogy a katonai utazási irodalom bizonyos fokig hiánypótló: főleg a hivatalos katonaföldrajz látókörén kívüli tájak bemutatásával, a távoli vidékek védelemföldrajzi viszonyrendszerének ábrázolásával csökkentheti a regionális katonaföldrajzi feldolgozások helyén tátongó űrt. Ugyanezt mondhatjuk el a geográfiai adatokat, ismereteket tartalmazó katonai memoáirodalomról is: ennek darabjai olykor még az általános földrajzi utazási irodalomban is hézagpótlók lehetnek. Ennek igazolására – mintegy tetszőlegesen válogatva az ilyen alkotások sorából – hivatkozunk TEMESY GYÓZÓ első világháborús memoárjára, amely egyben a nagyon töredékes, Albániát bemutató magyar szakirodalom fontos darabja, sőt – egyéni szakmai véleményünk szerint – mértékadó albániai útleírásaink sorában. A kötet – jellemzően földrajzi értékeire – a Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára című közkedvelt, magas rangú sorozatban jelent meg, és a szerzőnek az első világháború albániai hadszínterén szerzett élményeit tartalmazza. TEMESY, aki maga is szakképzett geográfus volt, ügyesen vegyítette a földrajzi tájleírást az izgalmas harctéri események bemutatásával. Műve ebben a tekintetben jelzi a katonai utazási irodalmi alkotások legfőbb jellemzőjét: a háborús élmények közzétételével történő földrajzi ismeretközlés és ismeretterjesztés, lehetőleg átfogó geográfiai képben.

A katonai utazási és memoáirodalomnak az előzőekben ismertettekben túl van még egy másik, kultúrtörténeti szempontból fontos funkciója: a fegyveres erők tagjaiban és magában a

szervezetben az adott vidékről, az ott élő emberekről, viszonyaikról kialakított kép tükrözése. Ezen keresztül pedig az egész társadalomé. Ebben az esetben fokozottan igaz az az elcsépelte közhely, hogy amilyen a társadalom, olyan a katonasága. Mert e mondás abban a vetületben is igaz; a fegyveres erőkből – nagy általánosságban – ugyanolyan föld- és néprajzi kép él egy adott vidékről, mint amilyen a társadalom egészében. Egyes – nagyon sajátos – történelmi helyzetekben fordulhat elő, hogy a fent említett földrajzi képekben jelentősebb eltérések mutatkoznak. A magyar kultúrtörténetben az utolsó ilyen, szembeeső különbség a rendszerváltást megelőző években volt megfigyelhető, s leginkább a Szovjetunió vonatkozásában. A hivatalos katonai szakma ideológiától erősen áthatott világa teljesen másként tekintett a világbirodalomra, mint a múlt század nyolcvanas évei második felének átlag magyar polgára, magyar katona-polgára; a katonai lapokban – az állami propagandához igazodóan – egészen a rendszerváltás pillanatáig megjelenő igen vonalas úti levelek Szovjetunió-képéről nem is beszélve. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ezek már saját korukban is annyira merev, a Szovjetuniót és rendszerét vakon éltető stílusban készültek, hogy erősen kétséges: volt-e, aki komolyan vette azokat.)

A fentiekben leírtak alapján bátran állíthatjuk, hogy katonai utazási irodalmunk – mint földrajz műfaj – jelentősége nagyban túlmutat a fegyveres erők szűken vett körén. Jóllehet hadiutazóink írásainak zöme, néhány egészen kivételes alkotástól eltekintve, mára feledésbe merült, ám mégsem mondhatjuk azt, hogy hatástalan lett volna. Az, amit és amiként világjáró katonáink leírtak, az általuk közvetített földrajzi kép egyes elemei, az európai ember kultúrájából és gondolkodásmódjából eredően, beépült geográfiai műveltségünkbe, és ha közvetlenül nem, de még napjainkban is hatást gyakorolhat az idegen országokról, népekről alkotott geográfiai képünkre. Így van ez Itália esetében is, amelynek földjén több történelmi időszakban, mintegy menetrendszerűen ismétlődő hullámokban jártak magyar katonák. Ám e történelmi alkalmak olykor egymástól élesen különböző hangulatú benyomásokat eredményeztek, ugyan néhány állandó vonás megfigyelhető.

3. Korok és Itália-képek

Az olasz-magyar kulturális érintkezés történelmi folyamatának szerves részét alkotják a két nép hadtörténelmének közös csomópontjai, amelyek lényegi elemét a hol szövetségesként, hol ellenségként vívott háborúk adják (DIENES GY. 1938; NYITRAY K. 1938). Az olasz katonák részvétele a Kárpát-medence néhány háborújában, a magyarok szerepvállalása az itáliai konfliktusokban, majd a 19. század közepétől egyre növekvő mértékű békelátogatások egymás országaiban elegendő alkalmat nyújtottak a kölcsönös megismerésre. S jóllehet mindez feltételezné az egymásra gyakorolt, ugyanolyan mértékű kulturális, katonai kulturális hatásokat, ám jól tudjuk, nem így van: Itália mindig is erősebben hatott a magyar művelődésre, így a katonáéletre is, mint hazánk amarra (KOLTAY-KASTNER J. 1941). E jelenség végig kimutatható a magyar katonai világjárás történetében, és uralja a magyar-olasz katonai kapcsolatok történetét, ami összefügg azzal: a magyar társadalom számára – a Kárpát-medence történelmi folyamataiból eredően – Itália nemcsak egy európai nép hazája volt a sok közül, hanem már történelmünk kezdete óta a fejlett, haladott nyugati világ értékeit megtestesítő vidék. A Kárpát-medencéből nézve Itália földje hosszú évszázadokon át jelentős európai hatalmi központ is, és a római pápa mindenkor székelye miatt olyan szakrális centrum, amely állandó, korról-korra ismétlődő vonzerőt gyakorolt a magyar hadtörténelemre, a magyar katonákra. E fenti tények együtt determinálták a magyar hadügy mindenkor Itália-képet, amelynek kialakulása szinte egybe eshetett a magyar honfoglalással.

Ma még nincs adatunk arról, hogy milyen kép élhetett Itáliáról a honfoglalás és az azt követő századok magyarságában. Ám pusztán az a tény, hogy a kárpát-medencei megtelepedés után folytatott kalandozó, rabló hadjáratok egy része Itália gazdag településeit vette célba, arra utal: gazdag vidéknek tekinthették, ahová érdemes sereget küldeni. A középkor századaiban később is ismétlődő magyar hadjáratok katonáink ezreit juttatták el Itáliába, és ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a fent említett, alapjaiban ismeretlen kép egy elemét meghatározhatjuk (MARKÓ Á. 1994; KRISTÓ GY. 1986). Ez az elem pedig a háború sújtotta Itália képe lehetett, ami mellett élhetett egy másik is, nevezetesen a vallási érzés determinálta kép. Ez utóbbi – mint említettük – hosszú századokon át érződik a mindenkori magyar hadügy viszonyulásán Itáliához. Megszületése feltehetően a középkori szent helyekre irányuló, úgynevezett lovagi zarándoklatokhoz fűződik. Az utóbbi évek magyar történettudományának egyik jelentős eredménye a középkori magyar zarándoklatok modern feldolgozása (CSUKOVITS E. 2003), amely kitért katonáink vallási indíttatású utazásaira is. Az itáliai kegyhelyek kedveltek voltak katonáink körében is, ám zarándoklatukra nemcsak egyéni vallásosságuk szolgált indítékul, hanem olykor a világpolitika is.

Világpolitikai célú, itáliai katonai zarándoklataink sorából kettőt feltétlenül célszerű megemlíteni. Az első *Luxemburgi Zsigmond* – egyebek mellett magyar király is – római utazása volt (1430-1434), amelynek legfőbb célját az uralkodó német-római császárrá való megkoronázása jelentette (ENGEL P. 1987, CSUKOVITS E. 2003). Az út csak részben volt politikai célú, amennyiben ma már tudjuk, hogy az uralkodó és kísérete tömeges zarándoklatának is tekinthetjük, amelyen Zsigmondot mintegy öt-hatszáz lovas és nyolcszáz gyalogos kísérte el (CSUKOVITS E. 2003). Ezeknek csak egy része tekinthető magyar lovagnak és katonának, de a rendelkezésünkre álló adatok így is bizonyítják: hazánk fiai részéről a vallásos, itáliai zarándoklat olykor tömeges méreteket ölthetett.

A másik – kevésbé ismert – itáliai, katonai zarándoklatra, amely a nagyhatalmi politikával függött össze, 1765-ben került sor (MISKOLCZY I. 1935). Ebben az évben a nemesi testőrség tizenkét főből álló különítménye látogatott Itáliába. Az utazásra az alkalmat az adta, hogy Mária Terézia fia, Lipót herceg feleségül vette a spanyol király leányát, majd az esküvő után Toscanába utazott, hogy elfoglalja annak trónját. A nemesi testőrök – emelendő annak fényét – részt vettek az ünnepélyes esküvőn, majd az alkalmat kihasználva kisebb itáliai utazást tettek. Jártak Firenzében, Rómában és Velencében is. A testőröket fogadta a pápa, sőt egyikük – GENTSY FERENC – áttért a katolikus vallásra, és a hitvallást egyenesen a pápa kezébe tette le (MISKOLCZY I. 1935).

A két fenti eset arra utal, hogy Itália földje nemcsak háború dúlta vidékként élt a magyar katona gondolatvilágában, hanem sokkal inkább olyan tájként, amely vallási, kulturális értékek hordozója volt. A reneszánsz, a felvilágosodás és a reformkor századaiban már főleg ez utóbbi játszott fontos szerepet a magyar hadügy Itália-képében, amely tulajdonképpen teljesen egybeesett a félszigeten járt nem katonai utazóinkéval (BERZEVICZY A. 1903).

A Kárpát-medencéből nézve a fejlett Nyugatot, az antik világ értékeinek továbbvivőjét megtestesítő Itália már a reneszánsz óta vonzotta katonáinkat. A félsziget kulturális értékeinek csodálata – mint utazási indítók – figyelhető meg két híres történelmi személyiségünk, a költő és hadvezér ZRÍNYI MIKLÓS, valamint SZÉCHENYI ISTVÁN itáliai utazásában. ZRÍNYI főúri neveltetésének keretében járt a félszigeten; családja más tagjaihoz hasonlóan – követve a nemes tradíciókat – nyolc hónapig tartó körutat tett (1636), járt Rómában, Firenzében, Nápolyban, Pisaban, Velencében (KLANICZAY T. 1964; PERJÉS G. 1965). Utazása tulajdonképpen a 17. század végén Európában a főnemesség körében elterjedt, úgynevezett *Grand Tour* egyik előfutárának tekinthető,

és mély nyomokat hagyott későbbi irodalmi életművén (GYÖMREI S. s. d.; KIRÁLY E. – KOVÁCS S. I. 1983).

Nem egész két évszázaddal később SZÉCHENYI ISTVÁN járt magyar katonaként Itáliában. A magyar történelemben játszott meghatározó szerepe mellett sokszor elfeledkezünk róla, hogy fiatal éveinek jelentős részét ő a fegyveres erők kötelékében töltötte, és világhírájának fontos eseményei is a katonai élethez kötődnek: 1809-től 1826-ig szolgált tisztként. Végigharcolta a napóleoni háborúk második felét, és már érett férfiként hagyta el a katonai pályát (leszerelésekor harmincas éveinek közepén járt). Pusztán a franciák ellen vívott hadjáratok lehetővé tették számára, hogy az európai kontinens jelentősebb hadszíntereit bejárja, és ennek révén bővüljön látóköre, nagyban gyarapodjanak külföldön is személyes kapcsolatai. A mintegy egy és negyed évszázaddal ezelőtt sajtó alá rendezett úti rajzai és feljegyzései ékesen tanúskodnak erről (ZICHY A. 1890). A háborús feladatok teljesítése vetette SZÉCHENYIT 1814-ben Itália földjére, ahol a magyar történelemben később oly negatív szerepet játszó WINDISCHGRÄTZ herceg – akkor még ezredes – törzs-karában kellett kényes katonapolitikai küldetésben eljárnia (ÁCS T. 1994). Az utazás feladatát a magyar történetírás abban határozza meg: „...katonadiplomáciai küldetésük célja az volt, hogy a Napóleon által trónfosztott szardíniai királyt visszaiültessék trónjára...” (ÁCS T. 1994; 140. p.). A szardíniai átkeles ugyan elmaradt, ám Széchenyi így is huzamosabb időt töltött Turinban, járt más vidékeken is. A következő hadjárat évből ismét megfordult Itáliában, azon belül Nápolyban is, ahol katonai feladatai mellett bekapcsolódott az élénk társadalmi életbe. Ekkori útján jegyzi fel naplójába: „...a régiség iránt semmi különösebb tisztelem, például a Szent Márk-templom Velencében egyáltalán nem lelkesít fel, a Mont-Cenis hágó viszont egészen rendkívüli; véleményem e tekintetben az, hogy az előbbi régi, de kisszerű, a második magasabb, de új. Pusztán azért szoktuk a régiségeket megsodálni, mert mindenfélképpen mérhetetlenül több izlés volt a választásban és több merészség a kivételben hajdanán...” (SZÉCHENYI I. 1978; 43. p.). SZÉCHENYI itt idézett soraiból jól kivehető, hogy az itáliai hadszíntér – eléggé csendes folyású – katonai eseményei mennyire jelentéktelenné váltak az egyéb élmények mellett, mert ott, ahol azon lehet elmélkedni, hogy az új vagy a régi látnivalók adnak-e többet, ott minden más élmény eltörlődik. Bizonyos fokig ez figyelhető meg a francia háborúk során szintén Itáliában hadakozott KISFALUDY SÁNDOR esetében is, aki Széchenyinnél sokkal veszélyesebb küzdelmekben vett részt (BARABÁS T. 1971). Mindez arra utal, hogy a 18-19. század fordulójára – minden háborús esemény ellenére – a magyar katonák műveltebb rétegének világában az antik értékek hagyományát képviselő, a fejlett nyugati világot jelképező Itália képe gyökeresedett meg. S ez egészen az első világháborús olasz hadbalépésig nem változott.

Maradva a magyar reformkor, valamint a preromantika és romantika koránál, amely amúgy is erősen vonzódott az antikvitáshoz, a történelmi emlékekhez, szólunk két jelentős szellemi szerepet játszó történelmi személyiségünkről, PETÓFI SÁNDORRÓL és a ma már elsősorban filozófusként ismert SZONTAGH GUSZTÁVRÓL. PETÓFI úgy volt itáliai hadiutazónk, hogy valójában be sem tette lábát a félszigetre. Ám életének egy epizódja mégis jól szemlélteti a fent említett Itália-képet a kor magyar hadügyében. PETÓFI életéről közismert adat, hogy elsősorban személyiségjegyeiből adódóan zaklatott ifjúkora volt (ILLYÉS GY. 1963). Ebből eredően sokat utazott a Kárpát-medencében, aminek a magyar utazástörténet sajátos hangulatú útleírások sorát köszönheti (PETÓFI S. 1987). Azt is tudjuk róla, hogy a társadalomban helyét keresve, egy rövid időre beállt a császári seregbe katonának. Kevésbé ismert tény azonban, hogy fontos indítékot jelentett erre az a vágya, hogy Itáliába juthasson. Elképzelésében azonban csalatkoznia kellett, mert a hadsereg valóban utaztatta, de nem Itáliába, hanem Horvátországba, s a történelmi hűség kedvéért érdemesnek véljük megjegyezni, hogy a menetelések közben egészsége teljesen megrendült. Be-

tegsége miatt – mint alkalmatlant – bocsátották el a fegyveres erők kötelékéből (ILLYÉS GY. 1963; DIENES A. 1962).

A PETŐFINÉL látható Itália iránti vágyakozás másik megjelenési formáját SZONTAGH GUSZTÁV esetében figyelhetjük meg. SZONTAGH 1812-től 1837-ig szolgált tisztként a Habsburgok fegyveres erőiben, s a napóleoni háborúkat követően Budán, gyalogsági tisztként. Itt kapta azt a feladatot, hogy 1822 és 1823 fordulóján mintegy 300 fő katonát vezessen el Ferrarába, ott adja át őket a parancsnokságon, majd térjen vissza ezredéhez. Ez az önmagában jelentéktelen, mindennapi békefeladat nyújtott alkalmat arra, hogy alapos kirándulást tegyen Itáliában. Az úti jegyzete, amelyet a két világháború között a kor katonai hetilapjából, a Honvédelemből ismerhetünk, (MARKÓ Á. 1928) tanúsítja: a fiatal tiszt miként ügyeskedett a katonai adminisztráció gépezete emelte akadályok között, hogy minél többet láthasson Itália műemlékei és nevezetes városai közül. Vagyis addig-addig keresett magának halaszthatatlan katonai feladatokat, míg el nem jutott Nápolyba is. Ahogyan írta feljegyzésében: „...*Velencét, Lombardiát már régen ismertem, mert előbb két éven át ott tartózkodtam, de Firenzét, Rómát s a nápolyi királyságot nem ismertem, ez pedig művészet tekintetében Olaszországban a fő. Előre és hátra gondolva, Bolognából jelentést írtam Budára zászlóaljparancsnokomnak, tudtára adván kétségbeesésemet, hogy a kényszerítő körülmények hatása alatt vissza nem térhetek, hanem Nápolyig kell kísérem a szállítmányt...*” (MARKÓ Á. 1928; 5. p.). SZONTAGH ügyeskedésében – mai szemmel olvasva – volt valami mókás, mint ahogyan kissé száraz nyelvezetű beszámolója is vidám hangulatú. E vidám hangulat pedig nemcsak ezt az úti beszámolót uralja, hanem közel egy évszázadon át szinte minden itáliai vonatkozású katonai utazási művünket is, legyen szó akár a risorgimento harcairól, akár valamely békeutazásról. A napóleoni hadjáratok éveiben és a későbbi évtizedekben fokozatosan kialakult egy vidám, pozitív hangulatú Itália-kép a magyar hadügyben. Jellemző ez a hang még az olyan negyvennyolcas veteránok írásaira is, mint például TIPULA GYULA, aki a kiegyezést követő évtizedekben újságíróként kereste kenyerét. Ma már tudjuk róla, hogy a *Régi honvéd* álnéven írott memoárjai nemcsak saját élményeit tartalmazzák, hanem valószínűleg a többi veterántól hallott történeteket írta meg egyes szám első személyben. Ha emlékiratait egymás mellé tesszük, akkor egy sohasem létezett, vitéz huszár életútja bontakozik ki előttünk, talpraesett katonahősökkel, csodálatos kalandokkal. TIPULA valójában a negyvennyolcas veteránok életérzését, társadalmi hangulatát fogalmazta meg, s ez illik a Vasárnapi Ujság 1892. évfolyamában RADETZKY marsallról írott memoárjára is. Ez az 1848-as zavargások idején Milánóban alkalmazott magyar huszárezredek és az osztrák parancsnok kapcsolatát taglaló írás tovább erősíti a kellemes hangulatú Itália-képet, még ha nem is mindig szívderítő eseményekről szól (NAGY M. M. 2007).

TIPULA itt említett írása arra utal: a 19. században katonai utazási és memoáriródmunkában kibontakozó pozitív Itália-kép mögött az húzódhat meg, hogy a félsziget fokozatosan a magyar katonai sikerek földjévé, de legalábbis olyan tájjá vált, ahol a magyar katonák egyénenként bizonyíthatták rátermettségüket. Úgy véljük, hogy az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc után Itáliába került magyar hadfiak úti beszámolóit és memoárjait is ebbe a tendenciába simulnak bele. Köztudott tény, hogy az Itália földjén a 19. század második felében kibontakozó risorgimento harcaiban tömegesen tűntek fel magyar katonai emigránsok (LUKÁCS L. 1984; 1986), körükben több nagyon jó tollú úti rajz- és memoáriró. A kalandos történetek anekdotázó elbeszélésében az elsőség minden bizonnyal TELEKI SÁNDORT, az úgynevezett „*vad grófot*” illeti meg. TELEKI a magyar szabadságharc és a risorgimento nemzetközi híró hőse volt, aki idős korában írta meg emlékiratait (TELEKI S. 1958; 1973), amelyek népszerűek voltak Magyarországon. Közkedveltségüket leginkább annak köszönhették, hogy TELEKI a küzdelmek mindennapjairól tudott fordulat

módon, érdekesítően írni, legyenek főhősei akár egyszerű katonák, akár európai vezető politikusok. A zömükben napi tárcaként megjelent írásai feltűnően kevés földrajzi vonatkozást tartalmaznak, mintha a bejárt tájak csak annyiban érdekelték volna, amennyiben anekdotáinak, hol hosszabb, hol rövidebb történeteinek színteréül szolgáltak. Őt elsősorban az emberek érdekelték, minden kicsinyes esendőségük mellett is egyéni helyzetállásukkal. Történeteik ettől mindig vidám hangulatúak, s a risorgimento küzdelmei is egészen könnyed, mulattató históriává válnak. Ezt mondhatjuk el az Itália egységéért küzdött többi katonai emigránsunk memoárjairól és úti leveleiről is. Közülük két neves, az emigráció életében fontos szerepet játszott hősünk, TÜRRE ISTVÁN és KUNFY ADOLF egy-egy emlékiratát emeljük ki.

TÜRRE fent említett beszámolója (1870) vitairatként jelent meg, és hangulatában, megközelítésében rokon a már említett TELEKI SÁNDOR írásaival. Mint ahogyan TÜRRE egyéb műveire, úgy erre is igaz, hogy TÜRRE-t ugyan nagyra tartja a magyar földrajzi utazástörténet, valóban jeles földrajzi utazónk volt (BALÁZS D. 1993, HAVASNÉ BEDE P. – SOMOGYI S. 1973), ám a tájleírás terén ő sem jeleskedett. Ennek ellenére érdekes stílusban írt, de számára is láthatóan inkább az események ismertetése, a szereplők bemutatása volt a cél. Társa, KUNFY ADOLF – egyéni érdeklődéséből eredően – már olyan memoárt tett közzé (1910), amely szép föld- és néprajzi betéteket tartalmaz, s – ami a katonai utazási irodalmi művek állandó problémája – láthatóan törekedett bizonyos összhangra a táj és a környezet, valamint az események bemutatásakor. A kalandos elem mind TÜRRE, mind KUNFY emlékiratában fellelhető, és ennek, valamint a sajátos, anekdotázó megközelítésüknek köszönhetően – minden leírt háborús megpróbáltatás ellenére – ők is egy pozitív, vidám hangulatú Itália-képet közvetítettek.

Az európai kontinens hatalmi viszonyainak átalakulása következtében, a századforduló időszakában e vidám hangulatú Itália-kép lassan módosult, felerősödött benne egy bizonyos, a szövetségi viszonyból eredő, ma már kissé erőltetettnek ható rajongó hangvétel. Amikor a későbbi évtizedek jelentős magyar katonai szakírója, DE SGARDELLI CAESAR fiatal hadnagyként Anconában járt (1906), akkor egy rövid látogatás idejére vendégeskedett az egyik olasz gyalogezrednél s élményeit úti jegyzet formájában közzé is tette (DE SGARDELLI C. 1906). Útleírásáról fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy az első olyan magyar alkotások egyike a műfajban, amelyek a modern fegyveres erők laktanyájában tett szakmai látogatást emelik az útleírás lényegi mondanivalójának legfontosabb elemévé. E rövid beszámoló pozitív kicsengésén átüt a szövetségi elkötelezettség. A magyar utazó érdekes megállapításokat tesz az olasz fegyveres erők mindennapi kaszárnyai életéről, mindazt, amit lát, tudatosan összeveti a hazai viszonyokkal, s ami éppen nem kedvező képet nyújt, azt is elnéző jóindulattal szemléli. Amikor szemtanúja annak, hogy a gyakorlótérrel bevonuló ezred elhanyagoltan, lépéstartásra képtelen állapotban, határozottan rossz képet mutatva menetel be a kaszárnyába, akkor megjegyzi: „...*Meglehet, hogy az nincs mindig így, sőt valószínű, de én csak arra szorítkozhatom, leírni azt a mit láttam...*” (DE SGARDELLI C. 1906; 150. p.). Hasonló szellemiségű volt WINKLER ÖDÖN több részben megjelent úti beszámolója (1907) is. Ez a terjedelmi jellemzőkön túl leginkább abban különbözik az előzőtől, hogy ismerteti a megtekintett települések és műemlékek sorát, de ami a hangvételt illeti, abban eltérés nem található. Az eléggé nehézkes, néhol határozottan kisiskolás írás sorain is átüt a csak kedvező vonások bemutatására irányuló görcsös igyekezet; mintha Itália pozitív képének megőrzése és terjesztése önként vállalt katonai feladat lett volna.

Itália pozitív, vidám hangulatú képe az első világháború éveiben változik meg a magyar katonai gondolkodásban, ami egyértelműen főleg a kor memoárirodalmában mutatható ki. Az olasz hadszíntér eseményeiről, már a küzdelmek során és a két világháború közötti évtizedekben

sokat írtak, s számos katonai emlékirat jelent meg, amelyek általában tartalmaznak többször meglepően jól sikerült tájleírást. Ám a korábbi évtizedek katonai utazási műveivel ellentétben ebben az esetben Itália képe egyre sötétebb, sőt olykor nyomasztóan komor lesz. A pusztán a példa kedvéért – egyéni értékrendünk alapján – választott beszámoló, HERCZEG GÉZA (1916), valamint POGÁNY JÓZSEF (1916) tollából egyrészt a trieszti, másrészt az isonzói táj képével bizonyítja ezt. A csatatér néhol egyenesen szürrealisztikus képe ekkor hódít végleg teret a magyar katonai utazási irodalomban, sőt azon belül valóságos önálló műfajja is válik. Ezzel végleg eltűnik Itália pozitív képe; később ugyan veszít komorságából, de régi vidám hangulatát sohasem nyeri vissza. A két világháború közötti évtizedekben sokat enyhül az Itália-kép komorsága, ez az újabb szövetségi viszony kora, de bármennyire is jó a kapcsolat a két társadalom fegyveres erői között, az első világháború traumája átüt az úti beszámolókon. Amikor a korszak másik katonairója, GABÁNYI JÁNOS 1926-ban zarándokúton jár Itáliában, minden vallásos, a kultúra iránti lelkesedése ellenére is eléggé nyomasztó élménynek tartja az egykori állások maradékainak megpillantását: a világháborúban ő is ott harcolt (GABÁNYI J. 1926). E mögött a kép mögött ott rejlik az egykori itáliai frontharcosok olykor társadalmi szintű, a háborús szenvedésekből eredő korérzése.

Az olasz táj képének újabb változása a magyar hadügyben a hidegháború korához kötődik. A Varsói Szerződésben – potenciáljához képest – aktív szerepet vállaló Magyar Népköztársaság fegyveres erői számára Ausztria, valamint Olaszország jelentette a fő ellenfelet. Ennek az lett a következménye, hogy a kor leíró szellemiségű magyar katonaföldrajza nagy figyelmet fordított Itália főleg északi területeire, az úgynevezett dél-európai hadszíntér észak-olasz hadművelési irányára (SZÁNTÓ I. 1964, SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. - NAGY M. M. 1995). Ekkor Itália katonai utazási irodalmunkban ismét komor arculatú lett. Ezt a hangulatot, ellenséges érzületet tükrözték a korszak katonai lapjaiban megjelent úti beszámolók is, amelyeknek teljes számbavétele és tartalmi feltárása napjainkig nem fejeződött be. Az azonban már a kutatások jelenlegi állásánál is látható, hogy a nem túl nagyszámú olaszországi útleírás tematikájában a hivatalos politika ellenségképét volt hivatva erősíteni: Itáliáról és Olaszországról nem lehetett pozitív hangon írni. Ennek igazolására – ismét saját értékrendünk szerint választva – a kor katonai magazinja, az *Igaz Szó* hasábjain NOVÁK EMIL tollából megjelent útleírást (1976) említjük. Igazodva a korban szokásos, az átpolitizált, ideológiától áthatott utazási irodalom jellemzőihez (NAGY M. M. 2009a), tájrajzot, vagy bármilyen említésre méltó földrajzi utalást, adatot nem találunk benne. Volt viszont e lapokon az olaszországi kapitalista rendszert támadó, az olasz kommunista mozgalmat dicsőítő megállapítások sora, az Olaszország elleni kirohanások hangoztatása. Csupa olyan tényező, amelyről az egykori Magyar Néphadsereg politikai és kulturális vezetői bizonyára úgy hitték, hogy erősíti az ellenség gyűlöletét és a saját szocialista rendszer vélt felsőbbrendűségébe vetett bizalmat. E képnek volt egy, a korábbiaktól eltérő vonása: főleg a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben már kevesen vették komolyan. Az előző korok Itália-képe utazási irodalmunkban egybeesett a katonapolitika felfogásával és a katonatömegekével; az eltávolodás a szocializmus évtizedeire volt jellemző. Ám miután a hivatalos kép sötét tónusai nem estek egybe sem a társadalom egésze, sem a katonák egyéni, Itáliáról alkotott képzetével, így tulajdonképpen létrejött annak feltétele, hogy a rendszerváltás után ismét vidámabb hangulatú legyen a magyar katonai szakmának a híres félszigettel kapcsolatos gondolkodása.

Irodalomjegyzék

- ÁCS T. 1994: Széchenyi katonaévei. Zrínyi Kiadó, Budapest, 301 p.
- BALÁZS D. 1993: Magyar utazók lexikona. Panoráma, Budapest, 464 p.
- BANSE, E. 1928: Landschaft und Seele, Neue Wege der Untersuchung und Gestaltung. Oldenburg, München-Berlin, 469 p.
- BANSE, E. 1932: Die Geographie und ihre Probleme. Mauritius Verlag, Berlin, 202 p.
- BANSE, E. 1933: Lexikon der Geographie I-II. [Második kiadás]. Carl Merseburger, Leipzig, I. köt. 786 p, II. köt. 794 p.
- BARABÁS T. 1971: Napóleon foglya, Kusfaludy Sándor életregénye [Második, változatlan kiadás]. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 360 p.
- BERZEVICZY A. 1903: Magyar utazók Olaszországban a múlt század első felében. Lampel Róbert [Wodianer F. és fiai], Budapest, 51 p.
- CSUKOVITS E. 2003: Középkori magyar zarándokok. História, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 260 p.
- DE SGARDELLI CAESAR 1906: Úti-jegyzetek. A Hadsereg. 3. 6-7, pp. 149-151.
- DIENES A. 1962: A fiatal katona. – In: PÁNDI P.-TÓTH D. (szerk.): Tanulmányok Petőfiről. Akadémiai Kiadó, MTA Irodalomtörténeti Intézete, Budapest, pp. 7-40.
- DIENES GY. 1938: Olasz-magyar hadtörténeti kapcsolataink Szent István korától a XIX. század közepéig. Magyar Katonai Szemle 8/6, pp. 222-236.
- ENGEL P. 1987: Az utazó király: Zsigmond itineráriuma. – In: BEKE L.-MAROSI E.-WEHLI T. (szerk.): Művészet Zsigmond király korában 1387-1437, I. Tanulmányok. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Budapest, pp. 70-92.
- GABÁNYI J. 1926: Zarándokúti emlékek. Honvédelem. 8. 22, pp. 2-4.
- GYÖMREI S. s. d.: Az utazási kedv története. Gergely R. kiadása, Budapest, 192 p. + 5 t.
- HAVASNÉ BEDE P.-SOMOGYI S. 1973: Magyar utazók, földrajzi felfedezők. Tankönyvkiadó, Budapest, 379 p.
- HERCZEG G. 1916: Avanti... Képek az olasz harctérről. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T., Budapest, 208 p.
- HETTNER, A. 1927: Die Geographie, Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Ferdinand Hirt, Breslau, 436 p.
- ILLYÉS GY. 1963: Petőfi Sándor. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 682 p. + 1 t.
- KIRÁLY E.-KOVÁCS S. I. 1983: „Adria tengernek fönnforgó habjai”, Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 319 p. + 34 t.
- KLANICZAY T. 1964: Zrínyi Miklós [Második, átdolgozott kiadás]. Akadémiai Kiadó-Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Budapest, 852 p.
- KOLTAY-KASTNER J. 1941: Olasz-magyar művelődési kapcsolatok. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 80 p.
- KRISTÓ GY. 1986: Az Árpád-kor háborúi. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 328 p. + 28 t.
- KUNFY A. 1910: Itáliában a Magyar Légiónál. s. n. Budapest, 89 p. + 18 t.
- LUKÁCS L. 1984: Magyar politikai emigráció 1849-1867. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 379 p. + 25 t.
- LUKÁCS L. 1986: Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei 1860-1867. Akadémiai Kiadó, Budapest, 462 p. + 24 t.

- MARKÓ Á. 1928: Egy magyar gránátos hadnagy utazása Olaszországba 1822-ben. Honvédelem 10/2, pp. 3-6.
- MARKÓ Á. 1994: Magyarország hadtörténete [Második kiadás]. Aqua Kiadó és Nyomda Leányvállalat, Budapest, 296 p. + 2 t.
- MISKOLCZY I. 1935: Magyar nemesi testőrök olaszországi utazása. Magyar Katonai Szemle 5/9, pp. 222-225.
- NAGY M. M. 1999: Újkori magyar katonautazók. Magyar Tudomány 106/8, pp. 936-944.
- NAGY M. M. 2001: Magyar hadiutazók, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből. Kornétás Kiadó, Budapest, 143 p.
- NAGY M. M. 2003: Boldog békeidők haditengerészei, A k. u. k. hadiflotta utazástörténete. Kornétás Kiadó, Budapest, 430 p.
- NAGY M. M. 2004a: Hány János utódai, A magyar katonai utazási irodalom. Kortárs 48/12, pp. 91-104.
- NAGY M. M. 2004b: Három osztrák utazástörténeti mű magyar tanulságai. Földrajzi Értesítő 53/3-4, pp. 346-351.
- NAGY M. M. 2005: Szépirodalom és földrajzi műveltség. A Földrajz Tanítása 13/1, pp. 16-21.
- NAGY M. M. 2006: Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. Zrínyi Kiadó, Budapest, 224 p.
- NAGY M. M. 2007: Világjáró magyar katonák, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II.). Zrínyi Kiadó, Budapest, 271 p.
- NAGY M. M. 2009a: A magyar hadiutazás históriája. Zrínyi Kiadó, Budapest, 279 p.
- NAGY M. M. 2009b: Földrajzi szemlélet és tájhasználat a magyar hadtörténelemben (895-1920). – In: FRISNYÁK S.-GÁL A. (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, Az V. Tájélföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2009. április 3-4.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola, Nyíregyháza-Szerencs, pp. 381-394.
- NIEDERMAYER, O. VON 1942: Wehrgeographie. Steiniger Verlage, Berlin, 108 p.
- NOVÁK E. 1976: Itáliai úti napló I-II. – Igaz Szó. 21. I. rész, Odalent, délen. 17, pp. 20-23, II. rész, Giovanni, az „átlagember”. 18, pp. 46-49.
- NYITRAY K. 1938: Olasz-magyar hadtörténeti kapcsolataink szent István korától a XIX. század közepéig, Magyar Katonai Szemle 8/12, pp. 185-198.
- PERJÉS G. 1965: Zrínyi Miklós és kora. Gondolat, Budapest, 391 p. + 28 t.
- PETŐFI S. 1987: Útirajzok. Helikon Kiadó, Budapest, 75 p. + 16 t.
- POGÁNY J. 1916: A földreszállt pokol, Az Isonzo eposza (Háborús élmények). Dick Manó, Budapest, 182 p.
- SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K.-NAGY M. M. 1995: A magyar katonaföldrajz alapkérdésének változása és vizsgálati mutatói. Földrajzi Értesítő 44/1-2, pp. 71-89.
- SZÁNTÓ I. 1964: Az európai hadszínterek katonaföldrajza. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 382 p. + 47 t. + 21 mell.
- SZERDAHELYI I.-VOIGT V. 1994: Utazási irodalom. – In: SZERDAHELYI I. (főszerk.): Világirodalmi lexikon, 16. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 216.
- SZÉCHENYI I. 1978: Napló. Gondolat, Budapest, 1535 p.
- TELEKI S. 1958: Emlékezései. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 566 p. + 24 t.
- TELEKI S. 1973: Emlékezzünk régiekről, Emlékezések és levelezés. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 575 p. + 12 t.

- TEMESY GY. 1939: Sasok országában. Franklin Társulat, Budapest, 210 p. + 24 t.
- TIPULA GY. [RÉGI HONVÉD] 1892: Radetzky tábornagy és a magyar seregek Milánóban. Vasárnapi Ujság 39/18, pp. 314-315.
- TÜRR I. 1870: A marsalai ezer, Válasz Bertani „Bosszu a siron tul” című művére. Ráth Mór, Pest, 46 p.
- WINKLER Ö. 1907: Olaszországi utunk I-III. A Hadsereg. 4. I. rész 2, pp. 21-22., II. rész 3, pp. 47-49., III. rész 4, pp. 69-72.
- ZICHY A. (szerk.) 1890: Gróf Széchenyi István külföldi úti rajzai és följegyzései. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 440 p.